

Gender Transformation & Empowerment

OKU MA O'DUKO, AZI MINI RI

OKU MA OTUTA AMBURU KALULU NI RI (2021-2026)

WOMEN'S DEMOCRACY NETWORK
Empowering Women to Lead
Uganda Chapter

Acfode
Breaking Through, Building Up and Binding

2020

OKU MA O'DUKO,
AZI MINI RI

**OKU MA OTUTA AMBURU
KALULU NI RI (2021-2026)**

AWA'DIFO FEZA

Ale awa'difo fe oku Uganda ni 'diyi ni vini 'ba dria yima egata ale'ba ama'be 'diyini ecozu otuta amburu kalulu ni ri 2021-2026 ni ri sizu kililiru ri si. UWONET le awa'difo fe oku amuti Women's Democracy Group ni 'diyi ma alea ekile: Action for Development (ACFODE) le, Forum for Women in Democracy (FOWODE) le vini Women's Democracy Network-Uganda Chapter (WDN-U) le 'diyini, yini otuta otu ecozu oku ma egata isuzu Uganda ma kala 16 'diyi ma alea ecozu egata fezu otuta amburu kaluluni eli 2021-2026 ni ri sizu. Geri ndusi, ale awa'difo fe Ataza Hope Rita Aciro Lakor, ambu UWONET ni ri ni azini Ataza Perry Aritua, ambu WDN-U ni ri ni, yini sawa fe osisia 'di ma ale nyazu ri si. UWONET le vini awa'difo fe Ataza Julian Naluwooza, otuta ndundu ma drileru Women's Leadership and Democratic Governance ru ri ni erini azi 'di ma akala oku ri si. UWONET, tualu memba amuti Women's Democracy Group ni ri pie 'diyi awa'difo fe Ataza Immaculate Yossa Daisy ni erini e'yo efupi Uganda ma kala 16 'diyi ma aleasi ecozu oku ma otuta amburu kaluluni eli 2021-2026 ni ri si ri si.

Asizu ale awa'difo fe amuti Democratic Governance Facility (DGF) ni ri ni atita kala robia vurisi.

E'YO OSISIA MA ALEA 'DIYI

AWA'DIFO FEZA - - - - -	2
E'YO OKO 'DIYI - - - - -	4
SAWA 'BANI OKU MA OTUTA AMBURU KALULU 2021 – 2026 NI RI SIZUR I - - - - -	6
Kala azi ngaza ni vini politiki ni ria - - - - -	6
Azo Corona (Covid 19) ni ri - - - - -	8
1.0 E'YO DRI - - - - -	9
3.0 E'YO ANGIRI NGAPI DRIWALA OKU NI VINI EZOANZI NI 'DIYI OTUZU ELI TOWI (2021-2026) MA ALEA 'DIYI) - - - - -	14
3.1 WOMEN'S HEALTH AND WELL BEING- - - - -	15
Edri ezoanzi vini agupianzi ode 'diyini ri - - - - -	19
3.2 ONITA ALARU VINI TROTRO RI OKU VINI EZOANZI NI RI- - - - -	23
3.3. OKU, AZI VINI ZOTA KALA ROBIA VU RISI RI - - - - -	29
3.4 OKU, DRICEMA VINI EGATA FEZA- - - - -	33
3.5 OKU, ANGU VINI DRIWALA AFA ISUZA MA DRIA RI - - - - -	38
E'yo osazaru ecopi e'yo towi 'di ma azakopi mbeleru 'diyi. - - -	42
Osisia - - - - -	44

E'YO OKO 'DIYI

Oku ma otuta amburu kalulu (2021-2026) ni ri ni oku ma egata ale e'yo ebipi yini anyo fepi vini fepi oku ni asianzuru isuzu ku edri ma kala ndundu ma alea 'diyi ma dria.

Oku ma Otuta amburu kalulu ni ri ni e'yo oku Uganda ni 'diyi le gamete ma 'ba okpo drinia eli 2021 cazu 2026-a 'diyi. Ani, 'di osisia politikini ni dika eri oku Uganda ni 'diyi ma egata fe, amuti politiki ni vini drice'ba 'bani ope 'diyini ecozu e'yo nde 'diyi ma vuti obizu a'dusiku yi robia vini lonyi kari ni 'diyi ma tamba ni. Amuti politikini ngapi kalulu ndepi eli 2021 ni ri si 'diyi nga gamete o'di ri si n dika yi nga egata 'diyi ma vuti one ni. Dika amuti politikini ngapi kalulu ndepi ku 'diyi nga amuti politikini gamete-a 'diyi ma vuti obi nezu kini yi driwala oku ni ri ma vuti obi ecozu oku atizu trotro agupi le eli towi 2021 cazu 2026-a. Ani, le amuti politiki ni 'diyi ma feki egata e'yo oku ni a'i otuta ambururu kalulu ni 'di ma alea 'diy ma dria ra.

Egata otuta amburu 'di ma alea 'diyini tro yi ejizu eli 2016-2021 ni ri ma alea ri 'be ra ti, e'yo oku pima eselea agupi 'be 'diyi yi oja sawa driasii. 'Bani egata isuria Uganda ma kala 16 vini distrikiti 45 'diyi ma alea ri si, e'yo driwala okuni vini e'yo 'yeza trotro oku pima eselea agupi 'be ri ebi efu angiri. Ani osisia 'di oti e'yo ndundu oku ni ai gamete vu vini drice'ba 'bani ope kalulusi 'diyi tualuru.

UWONET ni nga e'yo otuta amburu 'di ma alea 'diyi oji o'bi ma eselea kari anzi ni e'yo kuluru azia 'diyi ma vuti obizu ecozu azita ndundu 'diyi otuzu, egata fezu vini nezu kini 'ba politiki-a 'diyi oku ma o'duko eri eli towi 'diyi ma alea indi. Geriko 'bani ecozu e'yo 'diyi ma vuti obizuri ni nga ovu ci ecozu ojata ejizu vini oku ni orodri isuzu trotro agupi le 'beni.

Otuta 'di ma azi e'do andra sawa azo odika ni onzirikanya COVID -19 ni e'dozurisi. Ani isu de e'yo robia isuzu ni, politikini vini azakoma ni 'diyi e'doki yi eza 'bodika kini e'yo 'diyi nga ovu anyoru gamete o'di ri ni vini drice'ba 'bani ope 'diyini indi. Sawa 'bani e'dozu oku ma otuta amburu kalulu eli 2021-2026 ni ri sizu risi, azo COVID 19 ni ri e'do de ece kini le 'ba ma 'ba okpo ecozu azakoma 'bani andra e'do isu okuni 'diyi ra. Ecetasi, azi okuni nga ecozu robia isuzu yisi 'diyi ezaki yi onzi-onzi. Azi okuni nga 'diyi ma azi yi nga ede saaru azo COVID 19 ni ri si.

Te le azakoma gamete, drice'ba 'bani ope vini amuti azakoma fepi 'diyini nga fe 'diyi ma 'baki oku vini ezoanzi ma driwala ma e'yo okporu ecozu e'yo azo 'dini eji 'diyi ma azakozu. Amuti UWONET ni ri ni nga egata otuta amburu 'di ma alea ri ma vuti obi eli towi 'diyi ma alea ecozu o'duko fezu egata ecopi oku ma edri otupi ra 'diyini Uganda-a.

Mi o'duko, Azi Miniri

Rita Hope Aciro-Lakor
Drile UWONET ni ri

SAWA 'BANI OKU MA OTUTA AMBURU KALULU 2021 – 2026 NI RI SIZURI

Kala azi ngaza ni vini politiki ni ria

Kari anzi Uganda-a 'diyi ma kalafe ico ovu ogo-ogo **46,200,987¹**. **Ondata** Uganda Bureau of Statistics², **ni ri ece kini kalafe 'di ma esele 51% yi oku ni, esele 72% yi 'ba ambaru a-api cailo-a 'diyi dika 'ba ogo-ogo 4, 'ba 10 ma eselea (45%) 'diyi ma eli 18pima eselea 30 'be**. Kalafe 'diyi kari anzi ma zota ece kala robia vurisi. 'Ba ma esele 77% eselea 'diyi laki sukulu ra, te 'ba ma kalafe 19% diyi laki ni sukulu towa ku. Esele oku sukulu lapi towa ku diyi nde kalafe agupi veleri pale iri si. Dika 'ba ambaru siniya lapi vini a-api tawunia 'diyi ma kalefe (47%); 'di nde 'ba cailo-a siniya lapi 'diyi pale iri si (20%)³.

Kala alata niria, azakoma 'ba ada ma edri atipi azo onzinzi si 'diyi cakini ata 100 ku dika mi yi isu woro Kampala-a, dika ba azi ngaba arojoa diyi caniku, oro caniku indi. Ondata alata ma dria 'bani omve Health Sector Performance Report eli 2018/2019 si ri ece kini Uganda ma alata'ba 1.87 yi 'ba 1000 ati, diri otuta kari Uganda ni ria, le alata 'ba 2.28 yi nga 'ba 1000 ati ni. 'Di ma efi kini nasi aluni 'ba 2,967 ma ageyi te dika daktari alu ni 'ba 23,700 ma aza ko. 'Da ma dri, Uganda ma kitanda ICU vele azi ngapi killiru 'diyi lu 55. Ifini kini kari anzi Uganda ni milioni alu ni kitanda ICU ni ri ayu 1.3⁴

Kari anzi Uganda-a 'diyi ma kalafe ma nusu yi alio ewaro ma alia dika kalafe robia koko 'diyi ma esele 21%⁵. Azo Covid 19 ni ri ni nga 'ba alioru 'diyi ma kalafe edri 'ba milioni 2.6 si dika kari ni nga robia avi billioni

1 Worldometer elaboration of the latest United Nations data

2 National Governance, peace and security survey report (2017),

3 Ibid 2

4 Atumanya etal, 2020

5 UBOS, UNICEF etal, 2020

288.3 eli robia lazu 2019/20 si vini robia avi bilioni 350 eli 2020/21 si kari anzi ni azi avirisi. Uganda Revenue Authority iga kini yi nga robia yini andra eco oku mba azia ni ideria avi kpere bilioni 116.26 azo 'di ma e'yosi. Ifini kini mba azia ni ideria eli 2020 si, yi nga robia avi 513.26. Azo Covid-19 ni ri fe vini kari ayu robia angiri ecozu alata ma azakozu 'ba azo 'di isu'ba 'diyisi⁶.

Azita ni tro o'bizu 'ba driani driwala fezu afa ndundu 'yezu geri oli aleasi (ICT) ra ti, oku azakoma 'di ayupi 'di ma kalafe were saaru. Aje ni angiri dika aniako azakoza nde ria yuzu ri vini angiri. 'Da ma dria, oku sukulu la'ba ku 'diyi ma kalafe vini angiri 'ba ka o'bi agupi 'be ria. 'Da ma dria, e'yo onzi ebi i-edri computa ma dria angiri tutuni kala ezoanzi vini oku vusi. Ecetasi, 'ba azi 'diyi 'ba ma ali onda dika azi 'diyi ezoanzi vini oku 'diyi oru, yi yi ji pari 'ba azini niku ri ma alea, azi 'diyi ola ezoanzi 'diyisi okpo alea dika azi 'diyi ezoanzi 'diyi 'di te.

Kala angu tambaza vuria, oku yi azi yii ayupi 'diyi ma esele 70% (ni e'yo i dri ne ni) ngani dika amvu azi ma esele 70% ma alea ni de isu fekini yima egata 'bani azita 'diyi osiria ku. Amuti UN ni ri ece kini 'bama kalafe alioru bilioni 1.3 wudrukuru-a 'diyi ma esele, 'ba ma esele 70% oku vini anzi ma kalafe ngapi odrapi dra ndundu kile ayakuya, kani ovi 'bano omve natural disasters si 'diyi ma kalafe pale 14 aga agupi ma kalafe ra.⁷

Dricema kari Uganda ni ri ai amuti politiki ni 'diyini ovuzu karakara ra te e'yo karakara ebiki aci onzi. Ondata Uganda Bureau of Statistics (UBOS) ni 'ye 'bani omve National Governance, Peace and Security survey (2017) ru ece kini 'ba ma esele 54% eli 'be 18 tuzu oru 'diyi egaki kini drice'ba politiki ni 'diyi asikini e'yo 'ba yini drice'ba 'diyi ni ega 'diki si ku, dika 'ba azia(6) mudri(10) ma eselea, 'ba azia kini yi isuni e'yo oni e'yo gamete ni oti yini 'diyisi ku. 'Ba na(3) mudri(10) ma eselea, (29%) egaki kini le te gamete ma eri egata engazu amuti politiki ni gamete-a ku 'diyi vu indi. 'Ba esele 54% kini le te gamete ma eri amuti azi ngapi zota ejizu kari-a 'diyi ma ti tualu 'ba azi ceniru 'diyi ngapi 'diyi 'be indi.

6 UNDP,2020

7 The European Union, 2017

Azo Corona (Covid 19) ni ri

Sawa 'bani oku ma otuta amburu kalulu ni eli 2021-2026 ni ri sizurisi, azo COVID 19 e'do de andra e'yo 'bani andra otu okuni 'diyi eza 'bo. Ecetasi, oku tojari nyiri e'dopi ecozu robia isuzu 'diyi ma tojari edeki ra. Pari oku ni tuni azi ngazu 'diyi nga yima ti opi azo COVID 19 ma e'yo si ndeni. Gamete ni andra kari ma ti opizu sawa Lockdown velerisi e'dozu mba na (March) ma o'du 23 cazu mba towi (May) ma o'du 26 eli 2020 ri si, oku ma esele 60-70% azi ngapi 'diyi aviki robia angiri a'dusiku ecokini andra afa ayuzaru amvua 'diyi isu ku dika ecokini andra azakoma isu ku. 'Ba amvu azi nga'ba omgbo were were si 'diyi isuki vini candi amba amba. Oku robia isupi geri amvuasi 'diyi isuki anyo angiri a'dusiku 'ba nini e'yo drile 'dale ri ni nga ovu ngoni ya ri ku. 'Di cu akua 'diyi ma alea vini cu amve 'diyi ma alea indi.

Azi okuni musara isuzu ku ekile anzi ma ageyi teza le vini anzi ma azakoza e'yo onita akua ri ni ri si 'diyi oku ma okpo 'du angiri. Azo 'di fe vini oku isuki candi angiri kala ngiringiri okuasi vurisi. Arumadri Uganda ni ri ece kini ezoanzi 'bani obi laz u okposi 'diyi ma kalafe ebi i-edri eli naa agapi 'diyi ma alea angiri; 'ba obi ezoanzi 16,862 eli 2017 si, ezoanzi 17,521 eli 2018 si, ezoanzi 15,683 eli 2019 si dika mba azia 'bani Uganda ma ti opizu cirisi, ezoanzi azita onyo'ba 'diyi ma kalafe ca 6,805 dika karile ru 'diyi ma kalafe 83⁸. Distrikti opezaru Kitgum ni, Ngora ni, Kyegegwa ni, Kasese ni azini Lyantonde ni ri eceki kini ezoanzi 'bani anzi oti yima alea 'diyi ma kalafe aga 2,372 ra mba naa pima eselea mba towi 'be (March 31 2020-May 26 2020). Drinia, tipika ebiki adriza ekile ezoanzi feza agupia kaniku azia tualu ngiringiri akuari 'be 'diyi feki ezoanzi ni sukulu kuzu ra . E'yo okuni driwala isuzu trotro agupi 'be ku ri ebi i-edri Uganda-a 'dia saaru.

1.0 E'YO DRI

Gamete Uganda ni ri ebi atita fe geri azita vusi vini otuta ndundu gamete ni 'diyisi ecozu driwala okuni vini ezoanzi ni 'diyi otuzu. Azita kari ni amburu eli 1995 ni ri ni atita isu engazu azita azi ekile: azita ngiringiri atriipi kaniku Domestic Violence Act eli 2010 ni ri, azita e'yo 'bani oku ma rua lizu kaniku Female Genital Mutilation Act eli 2010 ni ri, azita e'yo anguni ri ma dria kaniku Land Act eli 1998 azini azita gamete eleleru 'diyi otupi kaniku Local Government Act eli 1997 ni ri. Azita robia ma kari veleri ma ayuta onepi kaniku Public Finance Management Act, eli 2015 ni ri le okalamvu robia ni ri ma oti robia geri oku vini agupi ma e'yo ma azakopi trotro ri. Drinia, gamete Uganda ni ri oti ayota nundu ecozu oku ni driwala fezu ekile: ayota kari ni e'yo oku pini agupi 'be (2007 si ri) ri le kaniku National Gender policy 2007 le vini ayota e'yo anguni ri ma e'yo onepi kaniku Land Policy 2013 le. Trotro ayota National Gender policy (2007) ni le ri le, okalamvu ndundu otiki otuta dika aiki e'yo oku vini agupini 'diyi otuzu azi yivele 'diyi ma alea ecekokoru ra ecozu okuni okpo fezu. Eri vini orodruru 'ba dria ni nizu kini komisoni lepi e'yo dria ma 'yeki yi 'ba drianu trotro kaniku Equal Opportunities Commission ru ri ni azi ngaria.

Ka ca wudrukurua le ru, eli 2015 si, kari 193 amuti amburu United Nations ni, Uganda ni ovuzu yima eselea indi ri, iciki ti e'yo 17 ngapi zota ejipi wudrukurua 'diyi otuzu. Otuta 5 ri e'yo agupi vini okuni ovuzu trotro ri ma dria dika otuta 'di le te oku vini ezoanzi pari dria 'diyi ma ovuki trotro eli 2030⁹ si. 'Di otuta Uganda ni andra dri tizu oko ekile Millennium Development Goals le, dri tiza Beijing a kaniku Beijing Declaration le, Otuta opendu oku ma dria ri atriipi kaniku Convention on Elimination of all Forms of Discrimination Against Women le vini otuta Africani driwala 'ba dria ni vini oku ni ri ma dria kaniku 'bani omve Maputo Protocol ru ri le, azi 'diyi 'be.

9 McKinsey Global Institute, 2020

Amuti vini ayota ndundu ni tro driwala okuni vini ezoanzi ni 'diyi atizu kala robia vurisi, a-ata o'bi eselea ri si vini politikia si ra ti, e'yo 'diyi nga kiri orata eji kari Uganda ni ri ma alea saaru a'dusiku opendu oku ma rua ri nga kiri angiri. Azo onzirikanya COVID 19 ni ri elo oku vini ezoanzi ma e'yo saaru.

Oku ma otuta amburu kalulu ni ri le e'yo oku Uganda ni ri ni le amuti politikini vini gamete Uganda ni ri ma 'ba okpo drinia eli 2021-2026 si 'diyi. Ani, 'di osisia politikini oku Uganda ni 'diyi ni yima egata fezu drinia 'diyi. Dika osisia 'dini nga oku ma azako drice'ba yini pe vini amuti politikini 'diyi ma vuti obizu kala lonyi vurisi. Amuti politikini ngapi kalulu 2021 ni ri ndepi dika ngapi gamete o'diri sipiri ni nga e'yo 'diyi ma vuti obi ni. Amuti kalulu ndepi ku 'diyi di nga gamete o'diri ma vuti obi ecozu nezu kini yi otuta 'di ma vuti obi killiru eli towi 2021-2026 'diyi si. Oku ma otuta amburu kalulu ni ri le e'yo ndundu oku ogapi geri yini ecozu orodri isuzu trotro agupi le 'diyi ofu drice'ba ni.

Ondata oku ma otuta andra eli 2016-2021 ni ri o'bi andra orodri gamete National Resistance Movement ni (amuti politikini vini gamete ma drile ru) vini amuti azi politikini 'diyi eceki kini 'ba ko andra e'yo otuta 'da ma alea 'diyi ma aza ra. Te amuti politikini 'diyi ma kalafe angiri ri asikini e'yo oku ma dria 'diyisi tu ku. Kala gamete NRM vu ria, oku ma otuta amburu kalulu ni eli 2016-2021 ni ri fe otuki otuta angu ma dria 'bani omve Gender Strategy ru ecozu okuyi atizu 'bani ayota angu ma dria eli 2013 ni ri ayuria. Eli 2016 si, gamete otu ayota ngiringiri ogapiri ecozu oku vini ezoanzi ma azakozu kale ngirngiri vurisi. Ecozu e'yo amvu ni ri ma azakozu, gamete o'bi amvu'ba ma azako ecozu azi edrizu 'ba yima kala 'diyini ra. Gamete si angu 'bani pati efi ma su njizu kaniku Soroti Fruit Factory ni, angu cai edezu Kabale vini Kisoro a ra.

E'yo acipi kilili ku 'diyi ma eselea, gamete coni 'ba azakoma isu'ba amuti Operation Wealth Creation vu 'diyi ma esele ku. Eri ani ewaru 'bani oku vini agupi azakoma isu'ba 'diyi ma kalafe nizu. Kala dricema ni ria, oku Paliamenti-a 'diyi awiki esele 35% dika oku minister ru 'diyi esele 33%

pima eselea 35% 'be. Otuta ekile Africa Charter on Democracy le vini kalulu vini dricema ma dria kaniku Elections and Governance le 'diyi leki oku ma ovuki trotro agupi 'be pari dricema ni 'diyi ma alea. Gamete sini azita ecopi oku ma ageyi tepi 'diyi ku. 'Diyi ma eselea, azita aje ni vini ereta ni kaniku Marriage and Divorce Bill (2009) le ri; azita afa awata ma dria kaniku Succession Act le vini azita angu ma dria eli 2013 ni ri le. Uganda ti andra dri otuta Abuja Declaration ni ri ma dria ra. E'yo robia 'bani fe alata ma azakozu vini amvu azi ma azakozu'diyini awiki esele 8% vini esele 3.2% alata ni vini amvu azi ni, otuta Abuja Declaration ni ri ni tro lezu alata ma isu cika esele 10% dika amvu azi ma isu esele 15% ti. Dika e'yo 'di koni oku ma aza ecozu otuta Sustainable Development Goals ni ri isuzu ku.

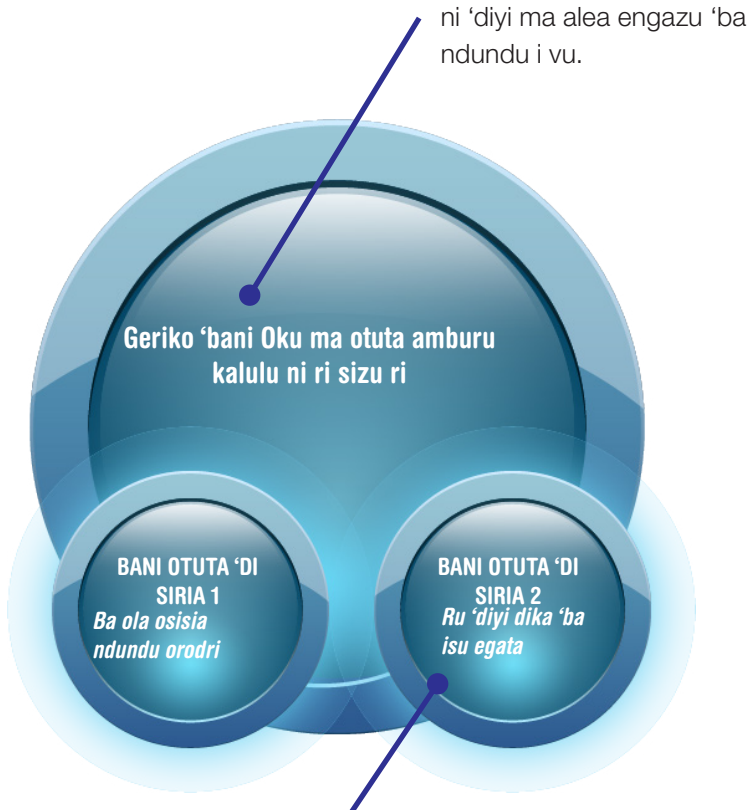
Oku ma otuta amburu kalulu ni eli 2021-2026 ni ri otuta andra oko e'dozu eli 1996 si 'diyi ma vuti obi. Ecozu otuta amburu 'di sizu, 'ba isu amuti ndundu okuni 'diyi ma egata ekile: Women's Democracy Group (WDG) le dika 'di ma eselea: amuti Action for Development (ACFODE) ru ri, Forum for Women in Democracy (FOWODE) i, Women's Democracy Network- Uganda Chapter (WDN-U) i azini Uganda Women's Network (UWONET), amuti 'diyi okupi ri ru.

Ecozu oku ma otuta amburu kaluluni eli 2021-2026 ni ri sizu, 'ba oku egata engazu distrikti 45 Uganda-a 'diyi ma alea. Egata okuza angiri ri 'ye i Kampala dika okuza nde ma alea, 'ba ndundu emuki tualu 'ba e'yo ale'ba oli aleasi 'diyi 'be drice'ba politikia 'diyi 'be, 'ba ode 'be, oku 'be, 'ba driwala okuni 'diyi ma a'di 'di'ba 'diyi 'be, 'ba dini vele 'diyi 'be, 'ba azi ceniru kaniku tojari nga'ba 'diyi 'be, amuti a'bia 'diyi 'be vini 'ba amuti politiki ni 'diyi 'be indi. Woro tualuru, 'ba 705 (oku 472; agupi 205; 'ba 'bani ni ku 'diyi 28) feki yima egata ra.

Egata 'bani isu 'diyi eceki kini e'yo oku ni andra le 'ba ma ko yima aza ani eli 2016 si 'diyi ma eselea; oku ma edrini, driwala angu vini afa isuzu ri, onita ni, zota kala robia vuri vini drileba ecozu egata fezu indi ri i. Dika ece kini 'ba koni andra e'yo 'diyi ma aza kililiru ku. 'Bani e'yo 'diyi ma

azako ku ri si, ece kini e'yo fepi oku ma isuki orodri trotro agupi le 'diyi angiri. Le vini 'ba ma ni ra kini e'yo karakara ebiki orodri okuni 'diyi oga; dika kini azo Covid-19 ni ri edri vini e'yo o'di ra. E'yo okuni fe egata ru 'diyini tro esele cozu e'yo andra eli 2016 si 'diyisi angiri ku ti, le 'ba ma ni iki ra kini e'yo 'diyi ma okpo ovuni alu ri le ku. Otuta kalulu ni 'di ni di ani 'ye e'yo 'diyi ma ale nya alu alu.

2.0 GERIKO

Egata okuza angiri ndeniri 'ye i Kampala-a. 'Ba yima egata fe'ba 'diyi ma eselea: 'ba e'yo ale'ba oli aliasi 'diyi, drice'ba 'bani ope kalulu si vini azita si gamete eleleru 'diyi ma alea 'diyi, amuti azi nga'ba o'bi 'be 'diyi, 'ba driwala oku vele 'diyi ma vuti o'bi'ba 'diyi, 'ba ode yi, dini ndundu, 'ba tojari ni 'diyi, amuti e'yo a'bini 'diyi ma drileru 'diyi, 'ba engazu amuti politikini 'diyi vu 'diyi, azi 'diyi 'be.

3.0 E'YO ANGIRI NGAPI DRIWALA OKU NI VINI EZOANZI NI 'DIYI OTUZU ELI TOWI (2021-2026) MA ALEA 'DIYI)

SUNDRIES

Edri oku vini ezoanzi ni 'diyi otuta wudrukuru ni 'bani omve Sustainable Development Goal 3 ri ma vuti obi; kini *“Ba eli dria ‘diyi ma edri ma ovu alaru”*; E'yo 'bani le ne kala oku ma edri vusi 'diyi ma eselea;

- *Eli 2030 ma mu eca de oku odrapi anzi osiria ‘diyi ma kalafe omvi i ra. Oku 100,000 anzi osipi ‘diyi ma kalafe odrapi ‘diyi ma caki 70 ku; Otuta NDP III ni 2020/2021-2024/2025 ni ri le oku anzi osipi 100,000 ‘diyi ma eselea, oku odrapi ‘diyi ma ovuki 299.*
- *Eli 2030 ma mu eca de ‘ba dria ni embata vini azakoma isu kala anzi tiza niri ekile otuta anzi tizu eselea ri le, embata le vini e'yo anzi tiza veleri suzu otuta ndundu zota kari ni ‘diyi ma alea indi. Otuta NDP III ni ri le ‘ba Uganda-a ‘diyi ma eselea*

YEAR
2030

REDUCTION OF THE GLOBAL
MATERNAL MORTALITY RATIO
70:100000

44 ma isuki azakoma kala edri vusi eli 2018 si dika eli 2025 si, kalafe 'di ma edri i esele 60% si.

- Ba dria ma isu azakoma kala edri vusi geri drias ekile robia tambaza e'yo drile diyi ma azakozu ri le, vini azakoma ekile aro le 'diyi isuzu geri ecopi 'ba 'yepi onzi ku 'diyisi, mbeleru vini aje were si.*
- Kari nga zo'ba zozo 'diyi ma edriki robia yini fe edri ma azakozu ri dika ma siki 'ba alatadri diyi angiri. Ma ezoki kala edrini ri dika ma atiki alata 'ba kala embata vusi muzu drile tutuni kari zopi e'yere ndeni 'diyi azini kari yi ambu 'diyi ma alea 'diyi.*

Gamete Uganda ni ri o'bi otuta ecozu e'yo edrini ri ma azakozu ri ra. Otuta 'diyi ma eselea, gamete si arojo ma esele azini 'diyi e'dozu alata 'ba enyatia kaniku Community Health Workers (CHW) ru 'diyi, HCII (Munkungu-a), HCIII (Jo-ago-a), HCIV (Opi-a), arojo angiri distrikiti-a, arojo angiri kari ma kala ndundu ma alea kaniku Regional Referral Hospitals (RRH) vini Arojo angiri ndeni kari-a 'bani omve National Referral Hospital ru ria. Ondata ebi ece kini otuta Uganda ni otu alatani otuta National Health Policy eli 2010 ni ri ma alea ri ala ndeni a'dusiku otuta 'di le azakoma ala te aje 'be were ndeniri ayu kaniku 'bani omve Minimum Healthcare Package (MHCP) ru ri. Otuta 'di le o'bi ma isuki azakoma ndundu HCIII/ jo-ago ma arojoa ra¹⁰. Te arojo callo-a 'diyi ebiki owu azakoma cika 'diyi isuzu kala edrini ria.

¹⁰ UWONET, 2018.

Gamete ni tro jo arojoru 'diyi sizu ra ti, azakoma kala edrini ria ri ebi e'yo isu angiri, tutuni kala oku vuria. Ani oku odrapi anzi osiria 'diyi ma kalafe ebi ovu angiri (336/100,000); Odekua odra'ba 'diyi ma kalafe 56/1000 dika oku anzi osipi akua 'diyi ma esele 27%¹¹. Kala edri ni ri ebi robia gamete ni awa ri isu esele 8%¹² eli 2018/19 si vini 2019/20. Robia 'di cani esele 15% kari Africa ni ndundu 'diyini andra dri tizu Abuja Declaration-a ku. Drinia, 'ba sawa driasu robia 'bani fe okalamvu alataniri ni ri oli te te.'Di ni fe e'yo ekile: aro ni idezu ra, afa ayuzaru arojoa 'diyini cazu ku vini 'ba azi ngaba arojo-a diyi ma avaako azisi tutuni e'yo robia i ofezu ri ni ca kuri si.

E'yo 'bani robia fezu kala alatani ri ni were risi, oku eyi candi nya angiri a'dusiku oku eyi 'ba azoru 'diyi ma ageyi te tuni ni. Dika oku ma okpo ni ide mbele a'dusiku anzi osita ni yi ma okpo omvi omvi.

Ka ca oku acobe 'diyi vu, kari anzi Uganda ni 'diyi ma esele 13% 'diyi ma rua acota azini ci'¹³. Otuta wudrukuru ni 'ba acobe diyi ni kaniku 'bani omve United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities ni ri ai andra kini 'ba acobe 'diyi nga driwala vini azakoma alu ri isu kala edri ni ria trotro 'ba aco koko 'diyini isu ri le vini opendu kokoru. Te oku acobe 'diyi drigaza/candi isu angiri ekile arojo 'bani si 'diyi le, afa ayuzaru arojoa 'diyi le vini azakoma yini isu arojoa 'diyi le. Azakoma oku anzi osipi 'diyini isu tutuni oku acopi ku 'diyi ma azako ala ndeni aga oku acobe 'diyi ra.

'Di ma dria, ondata azi ni tro ovuzu 'ba omi azo 'be 'diyi ma dria angiri yo ti, kari anzi Uganda-a 'bani ega omi azo 'be ci 'diyi ma esele 35%¹⁴. E'yo azo COVID19 ni eji ekile azi aviza le, robia aviza le, nyaka ma tambaza ni i-omvizu angiri ri le, tojari ni e'dezu ri le, oku vini anzi ode ma edri le 'diyi ecoki woro omi azo idri ra¹⁵.

¹¹ UDHS 2016

¹² NDP II 2015-2020

¹³ The Lancet, 2011

¹⁴ Devkota et al, 2017

¹⁵ Arya et al, 2017

E'yo fepi azakoma oku ma eselea agupi 'be kala edrini ri si 'diyi ni esele cozu 'diyi angiri dika yima eselea:

- Oku esele 41% kini arojo eyi yini ree amba amba ani ecokini azakoma isu mbeleru ku¹⁶. Ada ada 'ba a-api arojo gamete ni ri vu inia 'diyi ma kalafe were saaru. Eri ani fe oku e'yo isupi anzi osiria 'diyi candi nya amba amba tutuni angua cailo ru 'diyi ma alea.
- Alata'ba ecopi odekua osipi de yima sawa cani nga ku ru 'diyi were¹⁷.
- Wodi 'ba azoru 'diyini lazú 'diyi mgboru, sawa azi 'diyisi dirisa kokoru dika 'ba alipi amvesi 'diyi 'ba azoru 'diyi ne indi. Ani oku karara le ki azi osi okua zizaru.
- Robia 'bani fe arojo gamete eleleru 'diyini ri gaa saaru; ani 'ba cailo-a 'diyi isuki azakoma kililiri ku.
- E'yo a'bini vini dini ni 'diyi atikini e'yo oku vini agupi ni ovuzu trotro ku; ani atikini otuta anzi tizu esele si ri ku¹⁸.
- 'Ba alata dri diyi okpo-aako 'be a'dusiku apikini robia were 'bani ofe yini 'diyisi ku. Ecetasi, daktari ni robia isu UGX 840.000 mba alu vusi kaniku USD 238. 'Ba alata dri diyi o'biki awu wu gamete ni yima robia otuzu ti. Ani, aziba yini afa azivile diyi bazu mva dika fe ba alata dri diyi ni azi ngazu okpo-ako 'be ani azi arojoa ri eca orodrikokoru.
- Oku karakara apikini azakoma 'bani fe arojoa yini ovuria okporovuru risi ku. Egata onzi azakoma arojoa 'diyisiri eci di i okpo-aako nasi oku ma azakopi 'diyi dri piye, 'bani yi ofe onziri 'be ri fe okuni acizu arojoa sawa yini ovuzu okporovu ruris ku.
- Gamete 'ba okpo arojo ndundu otuzu ra te mi isu kini oku ma kalafe angiri 'diyi ecokini azakoma 'di isu ku a'dusiku arojo ma angu zozo ree, aro ma aje angiri dika 'ba alata dri diyi asikini ku, ani oku acikini arojoa ku¹⁹. Gamete Ugandaa ri ni tro arojo HCII ru 'diyi otuzu ra ti,

16 National Planning Authority, 2015:74

17 WDN-U Consultations on the national women's manifesto 2020, Zombo district

18 WDN-U Consultations on the national women's manifesto, 2020, Arua, Moyo, Koboko and Nebbi districts

19 Parliament of Uganda, June, 2018

azakoma arojo 'diyi ma alea 'diyi otukini yi ku. Alata'ba arojo 'diyi ma alea diyi cakini 'ba azoru 'diyini ku dika acipa 'ba azoru onzi onzi azakoma arojo angirini lepi diyi jizu azakoma esuzu caniku. Ani, oku ecoki yima edri avi ra.

Edri ezoanzi vini agupianzi ode 'diyini ri

'Ba ode Uganda-a 'diyi ma kalafe angiri ndeni 'diyi anzi eli ni nga cazu 18 ku 'diyi. Te azakoma 'bani fe anzi ode eli 'di ma alea kala zotani vini anzi tiza ni ri ovuni angiri ku. Anzi ode eyi azakoma isu tualu 'ba gwara i 'be, de isu 'ba diyi ma azi yi yima tipika yi²⁰. Ani mi isu kini anzi ode 'diyi ye drinza si mu zu arojoa. 'di ece ama dri dririma ode yini isu diyi, kile ale isuzu enzoanzi yini esele 25%²¹, 'di anzi ode ma kalafe angiri ndeni Africa ma etia le ruri i. Esele 25%, anzi ni 34% 'diyi engazu aku alioru 'diyi ma alea dika esele 15% yi engazu aku afa 'be 'diyi ma alea²². 'Ba azo ondrindriani ri 'be 'diyi ma esele 3.1%. E'yo 'diyi ma kalafe tuki e'yo 'diyisi: ngiringiri, 'ba ode azakoma zota ma dria vini anzi tiza ma dria 'diyi ma kalafe gaa, 'ba anzi ode 'diyi ayu aniakosi amba amba, yima eli vini a-ata agupi ru vini ezoanzi ru ri vini e'yo 'bani anzi ode 'diyi ni atita fezu ku ri²³. Drinia, kari Uganda ni ri ma kalafe 'ba ondrindriani 'be ri ni tro sizu ra ti, ondata o'di ri ece kini kalafe 'ba ondrindria 'be ri ni vini turia dika; drinia oku azo nde isupi'diyi ma kalafe nde agupi ra²⁴. Azo COVID 19 ni ri fe aro e'duza arojoasi ri eca 'ba ondrindria 'be 'diyini ewaru a'dusiku ecokini aci ku agbari ayota gamete ni ba azo COVID 19 ni atrizu diyi ni ovuzu ewarurisi.

Adriza a'bini ekile anzi fezu agupia drioru, ezoanzi ma rua oliza, oku fiza, vini oku 'duza karakara 'di afa fepi oku vini ezoanzi ni azo ondrindria ni ri isuzu ndeni ri i. Ezoanzi ode 'diyi isuni embata ecozu yima tambazu azo ondrindrianirisi ri killili ku. Drinia, 'ba obini azita te ecopi ezoanzi vini oku ma tambapi 'diyi ma vuti kililiru ku²⁵.

20 Ibid 2

21 UBOS 2016

22 UDHS 2016

23 NDP III

24 Ibid 11

25 GoU-SDGEA, 2018:7-8

Ondata eli 2018 si ri ece kini anzi ode anzi tipi 'diyi tu angu cailo ru 'diyi ma alea (27%) aga anzi tawunia (19%) 'diyi ra. Ondata 'bani omve *“Women and men in Uganda: Facts and Figures”* kaniku *“Oku vini agupi Uganda-a 'diyi: e'yo ada vini kalafe”* amuti Uganda Bureau of Statistics ni *‘ye eli 2016 si ri ece kini*, ale esuza drio ru ri azini ayia eli capiku diyi ebi ovu e'yo ambaru ni kari amani ma alia, a'dusikunisi eciyi drata angiri oku ode amani diyi vini anziyiri be. Anzi esuza drio ru ri ebi andri trotro, esele 19% enzioanzi eli 'be 15-19 'diyi tiki anzi 'bo²⁶.

E'yo fepi ezoanzi ni azakoma isuzu trotro agupianzi le ku 'diyi ma eselea; azakoma anzi oderu 'diyini 'diyi yo, ani ezoanzi ode 'diyi yi isu e'yo alea; otuta azakoma fezu 'ba odeni 'diyi kokini e'yo anzi ode 'diyi vele 'diyi ku ekile e'yo anzini e'dozu yi ecizu agupi drioruri, e'yo 'bani anzi ode 'diyi bizu lazu okposi kaniku 'bani yi ayuzu ri, e'yo 'bani ezoanzi vini karile fezu agupia kaniku oku 'duzu drioruri, vini e'yo embata isuzu zota ma dria arojo ma alea si ku ri²⁷.

Oku Uganda-a 'diyi leki e'yo 'diyi ma 'yeki yi ra:

i. Azi'ba

- ➔ Leki azi'ba arojoa 'diyi ma kalafe ma idri i trotro osisia engazi okalamvu alatani eli 2011 ni andra 'yo ri le kala azi feza vini arojo siza vini afa arojoa 'diyi ma otuza vusi ri le. Le azi'ba arojoa okporu 'diyi ma kalafe ma ca esele 65% ra.
- ➔ Leki gamete ma edri 'ba alata dri arojoa 'diyi ma kalafe ecozu o'bi ma azakozu trotro amuti alatani wudrukurusi kaniku World Health Organisation ni le ri le; Daktari alu ma ne lu 'ba 1,000. Drinia, 'ba ma fe yini azakoma yini okpo fezu 'diyi indi. Ecetasi, le 'ba ma ofe alata'ba ele ndeni ri million 1.5 mba vusi.

ii. Azakoma alata ni 'diyi ma otuta

²⁶ Ibid 15

²⁷ Ibid 5

- ➔ Leki 'ba ma si arojo kililiru dika 'ba ma 'ba afa alata'ba ma azakozu 'diyi yima alea ci tuni oku acobe 'diyi ma azakozu trotro osisia Okalamvu alatani (2011 si) ri ni 'yo ri le. Le arojo ma ovuki; wodi agupi veleri 'be [aleania kitanda ma ovuki 15 ci] dika azi'ba ma jo ma ovuki ogo-ogo 80 ci; HCIII ma ovuki azi'ba ma jo 'be 10; HCII ma ovuki azi'ba ma jo 'be 4 ci.
- 'Ba ma je acipa 'ba azoru 'diyi ojizu e'yo mbelerusi kaniku ambulance azi ngapi kililiru ni (oku acobe 'diyi ni eco ayu ewakokoru ni) arojo woro ma alea ci HCIII, HCIV azini arojo ambu Uganda-a 'diyi ma alea woro ecozu oku ojizu mbeleru vini oku azini odekua odrapi osita-a 'diyi ma kalafe omvizu.
 - 'Ba ma je afa ayuzaru ecozu oku acobara kaniku acopi ku 'diyi vini odekua pazu 'diyi (afa edri omvizuri, kitanda anzi osizuri vini afa ayuzaru ecozu oku vini odekua ma edri pazu kaki i'be'beria) arojo HC III ru 'diyi ma alea ci ecozu odekua ma edri pazu.

iii Robia 'bani fe oku ma edri ma azakozu ri edrizu

- ➔ Leki 'ba ma edri robia 'bani fe oku ma edri ma azakozuri ma edri i esele 10% si trotro dri tiza 'bani omve Maputo protocol ru ni ai ri le ecozu e'yo alata ni 'diyi ma azakozu, tuni e'yo oku ma osita ni ri. Dika le robia 'bani fe oku ma edri ma azakozu ri ma esele 5% ma ovu oku osipi 'diyi ma azakozu dika esele 6% ri ma ovu e'yo alatani mbeleru 'diyi ma azakozu.

iv. Azakoma alatani oku vini agupi ma azakopi mbeleru 'diyi

- ➔ Azakoma e'yo anzi osizani kaniku Reproductive Health Services (ARHS) ni 'diyi ma eselea, azakoma 'ba ode ni vini oku acobe 'diyi ni 'diyi ma eceki ku; 'di kala embata ni ri si vini azakoma azi 'diyi si, tuni 'ba ode callo-a 'diyi ni ecozu ezoanzi anzi tipi drioru 'diyi ma kalafe omvizu vini anzi ofuza atrizu indi.

- Embata vini azakoma ecozu azo ondrindrianiri ma azakozu tuni sawa azo COVID 19 ni ri ni fezu 'ba azo 'di 'be 'diyini ecozu aro isuzu ku ri ma alea dika 'ba azo ondrindrianiri ni i-edrizu edri ri ma alea indi.
- Azakoma ecozu 'ba omi-azo 'be 'diyi ma azakozu 'diyi ma ovuki arojo woro ma alea ci ecozu e'yo 'di ma azakozu vini aku ma azakozu indi.

v. Sukulu alata'ba embazu 'diyi

- Sukulu alata'ba embazu 'diyi ma ovu Okalamvu Alataniri ma etia ecozu atita kililiru ri isuzu ecozu alata'ba muke 'diyi ofuzu. Le embata 'bani fe alata'ba ni 'diyi ma alea embata ma ovu tualu azakoma 'ba acobe 'diyi 'be ci tuni oku acobe 'diyi ma azakozu.

ONITA ALARU VINI TROTRO RI OKU VINI EZOANZI NI RI

Embata oku vini ezoanzini ‘diyi otuta wudrukuru ni Sustainable Development Goal 4-niri ati: ***“Le ‘ba dria ma isu embata alaru ri dika ‘ba dria ma isu drile’ba ecozu embata isuzu ewule ewule”.***

Azakoma lu oku vini ezoanzi ma onita dri;

- *Leki eli 2030 ma mu eca de ezoanzi vini karile yi sukulu premari ni vini siniya ni ri la opendu kokoru vini pirinaru ecozu orodri isuzu embatani.*
- *Leki eli 2030 ma mu eca de ezoanzi vini agupianzi yi sukulu anzisi okori isu ecozu yi otuzu fizu premaria.*
- *Leki eli 2030 ma mu eca de oku vini agupi yi drileba aluri isu ecozu embata afa edezu drisi vini sukulu univasitia ‘diyi isuzu aje weresi.*

- *Leki eli 2030 ma mu eca de 'ba dria eco embata isu e'dozu premaria muzu drile kpere sukulu afa drisi 'diyi embapi 'diyi ma alea; otuta 'di ma ope 'ba acobe vini 'ba alioru 'diyi kala ku.*
- *Leki eli 2030 ma mu eca de 'ba ode woro tualu 'ba ambaru 'diyi 'be ecoki afa la ra vini kalafe la indi.*

Eli agapi 'diyi ma alea, gamete Uganda ni ri o'bi otuta otu ecozu ezoanzi ma azakozu driwala embata ni ri isuzu. Otuta 'diyi ma eselea; otuta kari ni embata ezoanzi ni ri atizu kaniku National Strategy for girls' education (eli 2004 si ri), Gamete ma osisia embata driari kaniku Government white paper on education eli 1992 si ri, Otuta ecozu robia isuzu embatani kaniku Education sector investment plan eli 1997 cazu 2003 ni ri. 'Diyi ma dria, otuta embata premari ni vini siniya ni 'ba dria ni kaniku Universal Primary vini Secondary education ni ri vini otuta anzi ma zota ma azakozu kala embatani ri kaniku Early Childhood Development (ECD). Eli 2017 si, gamete e'do vini otuta e'yo oku vini agupi ni ri otuzu kala embata ni ria kaniku Revised Gender in Education Policy 'bani andra otu eli 2016 si ri.

Eli 2017 si, amuti UBOS ni ri ece kini eli 2012- cazu eli 2016 si, ezoanzi vini agupianzi fipi premari-a 'diyi ma kalafe le andra ovu trotro otuta UPE ni ri ma alea. Te kiri ti esele coza kari ma kala ndundu 'diyi ma alea ri ece kini esele 56% yi agupi ni dika esele 44.5% yi okuni²⁸. Anzi nga ocu drio fipi sukulua ku 'diyi ma kalafe vini nga kiri angiri. 'Diyi ma eselea, esele 23% yi okuni dika esele 12% yi agupini²⁹ ifini kini agupianzi isuki drileba UPE ma alea aga ezoanziyi ra. Embata UPE ni ri ovuni vini ala saaru ku dika anzi sukulu kupi, tuni ezoanzi ru 'diyi ma kalafe ni i-edri eli vusi. 'di ni nga orodri UPE ni eji ri ma okpo de ra tuni robia 'bani fe otuta 'di ma azakozuri ni ovu were ri si³⁰. Ka ca sukulu siniya ru 'diyi ma alea, agupianzi yi tuni orodri isuni a'dusiku ezoanzi ma kalafe angiri yi sukulu ku de nga dekini ata premari ku. Ezoanzi sukulu depi ra 'diyi ma kalafe sawa 'disi esele 30%; 'di ma efi kini ezoanzi 10 fiba premari-a 'diyi ma eselea, ezoanzi naa yi lu premari de fizu siniya. Anzi siniya suu

28 UWONET 2015

29 UBOS 2014

30 Ibid 7

depi 'diyi lu andra esele 34.8% (eli 2017 si) 'da ma eselea, agupianzi ma esele 36.2% dika ezoanzi ma esele 33.5%.

Adriza emba'ba ni sukuluanzi obizu lazu okposiri eza vini ezoanzi ma ava sukuluni ri angiri. Aku ezoanzi 'bani obi lazu okposi 'diyini engazu 'diyi leki e'yo de oziozi de isu 'da e'yo angiri azita ni e'yoni de ni ni³¹. Azo Covid 19 ni vini e'yo 'bani sukulu ma ti opizu ci rife ezoanzi karakara isuki anzi kari amavele 'di ma kala woroa. Drinia e'yo 'bani ezoanzi fezu agupia, azia vini ngiringiri akua ri feki ezoanzini sukulu kuzu ra³². E'yo azi fepi ezoanzini premari vini siniya lazu trotro agupianzi le 'diyi ma eselea: embata oko anzini isuri ma orodri ni tu yo, embata premariari ma orodri yo, 'ba ka o'bi afa lazasi; anzi premaria 'diyi ma esele 49.9% kilasi naa 'diyi ecokini afa la ku dika premari azia, anzi ma esele 53.1% ecokini afa la ku dika premari naa, anzi ma esele 55.2% ecokini kalafe la ku dika anzi premari azia 'diyi ma esele 50.9% ecokini kalafe la ku³³. 'Ba akua, tuni angu cailo ru 'diyi ma alea 'diyi ma egata kini 'ba ka ezoanzi ma ti pe sukulua, 'ba 'da sende eza. Embata sawa 'disi ri ma orodri ni ovu tu yo ri si, tipika yi andrusi yima anzi ji sukulu bani robia ofezu angiri 'diyi ma alea³⁴, sukulu ma esele 51% yi lu yii ala fe anzini mvuzaru ni, sukulu esele 19% 'diyi siki lu jo were ecopi capi anzini ra 'diyi ni, sukulu angu dri ojizu 'diyi 'be ci 'diyi ma esele 34%, anzi alioru 'diyi ma esele 55% dika anzi azi ngapi anziru 'diyi ma esele 27%, e'yo a'bini ekile 'bani ezoanzi ma rua okuniri ma azi lizuri, anzi aco 'be eli 5 tuzu oru 'diyi ma esele 12.5%³⁵. Te 'ba coni anzi aco 'be 'diyi ma esele elisi kaniku yini ovu ezoanzi ni kaniku okuni ri si ku. Ani, eri ewaru azakoma kililiri fezu yini. E'yo 'diyi feki anzi engapi aku alioru 'diyi ma alea 'diyini embata siniya ni ri isuzu ku.

'Da ma dria, e'yo anguni ovuzu ezoanzi ni yi ma azakozu mba si vini angu afa yini ayu mbasi ekile padi le 'diyi 'bezu kililiri ni ovu yo ri si, eca ezoanzi ni njizaru; *"jo were ni ca sukulu anzini (ezoanzi vini agupi) vini*

31 Ibid 7

32 Ibid 1

33 NDP III

34 National Planning Authority 2014:18

35 Ibid 23

emba'ba ni ku ri si, anzi yi jo were ayu tualu emba'ba 'be. Azita anzi 40 ni jo were ayuzu aluri ngani ani azi ku a'dusiku anzi 60 yi jo were aluri ayu ni " ondata 'di engazu Masaka vini Rakai-a³⁶.

E'yo emba'ba okuru 'diyini ma kalafe ni ovuzu were ri vini ci. 'Ba tuni emba'ba agupiru 'diyi si azia i a'dusiku emba'ba oku ru 'diyi kaki anzi osi, yi lifu 'du mba naa. Drinia, e'yo 'bani okpo 'bazu emba'ba okuru 'diyi atizu kala jo le 'diyisi ku ri ni vini yima drileba ecozu azi ngazu angu cialo-a ru 'diyi ma alea ri omvi angiri de isu yima orodri angiri saaru. Dika e'yo 'bani emba'ba oku ru 'diyi ma ti pe kilasi eleleru 'diyi embazurisi, eri yima drileba te ecozu zozu kala embata ni ri ma alea ri omvi angiri³⁷.

Eli 2016 si, ondata ece kini anzi mupi drile embata siniya ri ma vutia 'diyi ma kalafe ca 258,866 ra dika 'diyi ma esele 72% fiki yunivastia ra. Agupianzi mupi drile embata 'be 'diyi ma esele (56%) aga ezoanzi ni ri ra (44%). Ezoanzi ma kalafe yunivastia ri ni tro ovuzu cika, ezoanzi ma esele embata sayansi ni ri 'yepi eli 2008/2009 si ri ca 33% ra dika esele 45% ri isuki embata e'yo azi 'diyi ma dria ('di nga kiri ele 'ba ka o'bi esele 35% 'bani le ca ri si ra). 'Ba ka kiri ezoanzi embata sayansi ru ku 'diyi lapi 'diyi ma kalafe ne, esele ezoanzi ni ri cani 50% ku. Ezoanzi fipi yunivastia 'diyi ma kalafe otulu i were engazu esele 42.1% eli 2006 si cazu esele 43.8%. Kalafe agupianzi ma eselea ezoanzi'be ri eca angiri otuta gamete ni azakoma fezu anzini eli 2012 si ecozu sukulu laz u pirinarisi. Otuta 'di con i andra ezoanzi ma esele agupianzi 'be ku. Otuta 'da vini andra tuni anzi embata sayansi ni 'diyi lapi 'diyi ati. Ani, ezoanzi isuni andra drileba orodri isuzu otuta 'di si ku a'dusiku ezoanzi embata sayansi ni 'diyi lapi 'diyi ma kalafe were³⁸.

E'yo fepi ezoanzi ni muzu embata 'be ree ku 'diyi ma eselea; e'yo ezoanzi ni muzu agupia kaniku anzi tizu drioru ri, 'ba drileba embata ni ri fe agupianzini, afa ayuzaru sukulua ezoanzi ni yo, ezoanzi emvua ru 'diyi, sukulu ni sawa azi 'diyisi zo saaru ,fizi ma aje angiri ru, azi akua

36 ACFODE consultations on the national women's manifesto, 2020

37 WDN-U consultations on the national women's manifesto, Yumbe district 2020

38 WDN-U consultations on the national women's manifesto, 2020, Arua, Koboko, Zombo and Nebbi districts

'diyi vini e'yo ezoanzi ni, 'yezu sukulua muke ku vini fepi yima esele 30% ni kilasi aziri dezu ku ri . E'yo ezoanzi West Nile-a 'diyini e'yo amve 'diyi onizu ku ri e'yo angiri ni a'dusiku zamva ka zo alio 'be dika ka embata isu ku, eco ecetasi mva isu drioru kaniku eco asi 'ba sukulua ku ra

Angu cailo 'diyi ma alea, orodri otuta UPE ni ri ni eji 'diyi ovukini ezoanzi ma eselea agupainzi 'be trotro ku (afa ayuzaru sukulua 'diyisi) azini egata 'ba enyatia 'diyi ma eselea yini 'yozu kini 'ba ka ezoanzi ni embata fe, 'ba 'da robia eza ri si.³⁹

Oku Uganda ni 'diyi leki e'yo 'diyi:

i. 'Ba ma edri robia 'bani fe embata ma azakozu ri ecozu azakoma fezu ezoanzi ni

- ➔ 'Ba ma edri azakoma ezoaniri 'diyi kala yivele risi vini afa ayuzaru mbasi 'diyi si ecozu ezoanzi atizu tezu sukulua vini ecozu ezoanzi tepi sukulua 'diyi ma kalafe idrizu engazu esele 6.1% cazu to 11% otuta NDP III ni ri si.
- ➔ 'Ba ma fe robia kari ni okori ma esele 4-6% vini robia kari ni ayuri ma esele 15- 20% embata ni trotro Uganda ni andra ati dri tiza Nairobi Declaration ni ri ma alea vini otuta embata ma dria Agenda 2063 ri ma alea ri le.

ii 'Ba ma si jo sukulua ecozu ezoanzi ma azakozu vini azita embata ni ezoanzi vini agupianzi ma dria 'diyi ma vuti obizu indi

- ➔ 'Ba ma obi azita ekile lezu, jowere ti olu 'ba 40 ma ayuki ni, vini e'yo 'bani ezoanzi, agupianzi vini emba'ba ma jowere ma esele cozu 'diyi. Drinia le 'ba ma andri sukulu yi cici ecozu nezu kini yi azita ma vuti obi vini afa ekile angu afa ezoanzi ni ayu mbasi 'diyi evezu vini angu ezoanzini ecozu yi ma azakozu mbasi 'diyi andrizu indi.

iii 'Ba ma ati ezoanzi ma driwala embata isuzuri dika 'ba ma obi 'ba driwala 'di atriipi 'diyi azita ni le ri le

39 UWONET et al, 2016:12

- 'Ba ma obi azita e'yo anzi obizu lazu okposi vini ezoanzi ma ti pezu agupia anziru 'diyi ogapi 'diyi ma vuti dika 'ba azita 'diyi onyopi 'diyi ma isuki panga trotro azitani 'yo ri le.
- 'Ba ma isu geriko ecozu emba'ba ezoanzi obi'ba sukulua 'diyi ma vuti obizu.
- 'Ba ma fe anzini embata zota ma dria vini e'yo agupini oku 'be 'diyi ma dria yima eli vusi dika sukulu ma eciki e'yo de tipikani ra ka, Komiti School Management Committees ru 'diyi 'be, 'ba 'gwara suru-a 'diyi 'be, 'ba dini ni 'diyi 'be vini 'ba e'yo a'bia 'diyi ma drile ru 'diyi 'be indi.
- Drice'ba ekile e'yo a'bia 'diyi ma drile le 'diyi ma edeki ayota ecozu ezoanzi ma tambazu e'yo a'bia azi 'diyi atrizu vini omu a'bia yi 'yepi sabatu alu pi 'diyi atrizu indi.
- 'Ba ma ede ayota ecozu ezoanzi sukulua anzi isupi 'diyi atizu dridazu sukulua. Le embata ma ovu sawa drias emba'ba ni sukulu drile ni, emba'ba ezoanzi ma drile ru vini agupianzi ma drile ru sukulua 'diyi ni vini oku ezoanzi ma ageyi tepi 'diyini ecozu ezoanzi ni asi omiza fezu vini atita fezu indi.

iv Le 'ba ma fe azi emba'ba oku ru vini agupi ru 'diyi sukulu ma drile ru sukulu premari ni vini siniya ni 'diyi ma alea ra.

OKU, AZI VINI ZOTA KALA ROBIA VU RISI RI

E'yo oku atizu robia isuzu yisi ri ni otuta Sustainable Development Goal alu ri ati; ***“Alio atrizu geri driasi vini pari dria”***

E'yo 'bani le ne kala oku atizu robia isuzu ri ma eselea;

- *Eli 2030 ma mu eca de alio enyanya ri de i 'bo, andrusi, 'ba alioru 'diyi 'ba robia ayupi cazu \$1.25 o'du driasi ku 'diyi*
- *Eli 2030 ma mu eca de 'ba alioru 'diyi ekile agupi, oku vini anziyiri ma kalafe omvi i angiri.*
- *Eli 2030 ma mu eca de agupi vini oku alioru 'diyi driwala isu robia isuzu vini azakoma isuzu, afa isuzu yisi vini okpo isuzu dricema isuzu kala angu ni ri si, afa azi 'diyisi, afa fizasi yima tipika kaki draria, afa Mungu ni oba ecopi robia ejipi 'diyisi, afa ayuza o'di 'diyisi vini azakoma robia ni 'diyisi indi.*

'Ba ka o'bi agupi Uganda-a 'diyi 'be, oku ma drileba kala robia isuzurisi were. Mari isuza vini oku ma esele 70% 'diyi ni ewaru a'dusiku yima afa fezaru mari ma tia yo. Azakoma kala robia isuzurisi ri ma orodri angiri saaru kala afa isuza vuria. Ondata e'yo 'ba dria ni ecozu robia isuzu (eli 2017 sii ri) ece kini oku ma esele 61% vu robia ecozu robia tambazu ero-a ri yo, 'ba ka o'bi agupi ma esele 52% 'diyisi ria. Aluri le, oku ma esele 14% 'diyi vu robia otuta Mobile money ni ri ayuzu yo 'ba ka o'bi esele 12% agupi dri risi. Ondata NDPIL ni 'ye ri ece kini amvu azi, pati saza vini e'bi obiza yi azi'ba ma esele 72% ayu. Ondata 'di ece kini azi'ba 'diyi ma esele 77% azi diyi okuyi nga ni (UNDP, 2015). Azi 'diyi okuki robia kari ni ri ma esele 24.9% eli 2016/17 si (UBOS, 2017). Ece kini 'bakate opendu oku pima eselea agupi 'be ri omvi, kari ni te robia isu angiri aga erini isu andrusiri ra. Ondata World Bank ni 'ye (eli 2015 si) ri ece kini agupi azi ngapi amvua, apti-a vini e'bia 'diyi ma kalafe ka i-edri, robia kari ni isu ri ni nga ca \$ milioni 58 dika wororu, kari ni nga robia oku \$ million 67 eli vusi. Ondata wudrukuruni 'bani omve World Development Indicators (WDI) ru ri ece kini Uganda oku andra \$ billioni 25.9 vini robia 'ba alu alusi ri \$ 666.7 eli alurisi.

Gamete 'do andra otuta osisia 'bani omve Certificate of gender equity ru ri fezu okalamvu dria e'yo oku vini agupi ni 'diyi 'yepi trotro 'diyini yini otuta oturia kari-anzini ria.

Oku karakara yi azi akua 'diyi nga piriniru ofeta koko. Ondata amuti UWONET ni 'ye (eli 2018 si) ri ece kini oku ma esele 43% vini agupi ma esele 20% yi azi akua 'diyi 'ye piriniru. Oku yi sawa 'du 7.5 azi 'bani yi ofezu akua 'diyi ngaria'ba ka o'bi sawa 2 agupi ni ayu ri 'be ria. Agupi yi tuni yima sawa ayu azi ngaria, robia isuzu vini afa jezude oku yi azi nga piriniru.

Otuta UWEP ru ri ni tro ovuzu egata 'be ala saaru, koni oku ma aza ecozu yima edri otuzu ku. Ondata 'di ece kini oku apikini robia 'bani fe otuta 'di ma azakozuri si ku. Ecetasi, Masaka-a otuta 'di fe UGX 190,000,000/- oku ma grupu 20 ni eli 2018/2019 si de isu distrikti 'di ma alea grupu okuni 'diyi 200 . Ece vini kini oku Masaka-a vini distrikti

azi 'diyi ma alea orodri isupi otuta 'disi ku 'diyi karakara⁴⁰. Amuti Civil Society Budget Advocacy ni ri ece kini robia 'bani fe zota ejiru kari ma alea eli FY 2019/2020 si ri omvi i saaru 'bani robia fe otuta 'ba ode ni 'bani omve Youth Livelihood Project Enterprise Funds ni ku ri si dika robia 'bani fe otuta Youth Livelihood Program (YLP) vini Uganda Women Entrepreneurship Fund (UWEP) ni 'diyi atizu ku ri si. Otuta YLP vini UWEP ni 'diyi isuni UGX billioni 15.8 (vini UGX billioni 7.9) ri ku dika fe azakoma otuta 'diyi vusi ri ma okpo omvi i ra. Eli 2019/2020 si, otuta oku ma azakozu 'bani omve Gender, Equality and Women's Empowerment ru ri isu robia were ndeni. Isu UGX billioni 1.7 'bani otuta 'di oja okalamvu gamete elelru 'diyini ri ma alea ri si.

Oku Ugandani 'diyi leki e'yo 'diyi:

i. 'Ba ma idri robia 'bani fe le amvu azi ngazuri

➡ 'Ba ma edri robia amvu azi ni engazu esele 4% 'bani fe sawa 'disi ri cazu esele 10% trotro Abuja declaration ni le ri le. Atita 'bani fe le amvu azini ri ma 'ba ava azi otuza masini si ri ma dria, afa amvua 'diyi ni okpo fezu vini cuu edezu okuni ecozu yima afa amvua 'diyi ozizu ecozu yi 'bazu trotro agupi 'be.

ii. 'Ba ma amvi, 'ba ma oja dika 'ba ma fe azita oku atipi zota ma alea 'diyi e'doki azi nga

➡ 'Ba ma amvi otuta oku atipi zota ma alea 'diyi onizu kani eyi azi ngaria kililiru dika e'yo 'bani eco otu alenia ra 'diyi otuzu ecozu oku ma azakozu cika.

➡ 'Ba ma otu azita angu ma dria kaniku Land Act ecozu okuni driwala fezu ecazu angu vini afa azi 'diyi ma afa ka ovu aku yini osizuri ni ria trotro azita angu ni eli 2013 si ri ni 'yo ri le.

➡ 'Ba ma fe azita e'yo aje ni vini ereta ni kaniku Marriage and Divorce Bill (2009) ru ri ma e'do azi nga. Azita 'dini nga fe 'ba yi 'dupi 'bo vini'ba a-api tualu agupi vini oku ru 'diyi nga e'do afa isu tualuru ra yini a-aria tualu vini kaki yi ere 'bo ria.

40 ACFODE consultations on the national women's manifesto 2020 in Masaka district

- iii.** 'Ba ma fe oku yini loni robia ru ku 'diyi indi dika 'ba ma fe yini robia ecozu yivele grupu loni kaniku VSLA ru 'diyi ezozu tutuni angu zotani nga cazu kilili ku 'diyi ma alea.
- iv.** 'Ba ma fe azita ecozu amuti robia awapi 'diyini e'yo oku vele 'diyi 'duzu okporu. Ecetasi, robia ma esele 40% vini azi gamete ni fe 'diyi ma ovuki lu oku yini. Le vini 'ba ma eku e'yo otuta 'diyi ma dria angiri okuni ecozu e'yo onizu drinia vini orodri isuzu alenia indi.

Oku politiki-a ‘diyi vini egata feza ni otuta wudrukuru ni kaniku Sustainable Development Goal 5 ni ri ati: ***“Okuni orodri isizu trotro agupi le vini atita fezu oku vini ezoanzi woro ni”.***

E’yo okuni le ne oku politiki-a vini egata feza ma dria ri ma eselea:

- *‘Ba ma ku opendu oku vini ezoanzi ma rua ri pari dria ra*
- *Ba ma fe okuni drileba e’yo ma dricezu kala politiki ni ria, robia isuzu ria vini o’bi eselea indi*
- *‘Ba ma ‘ba okpo azita okuni okpo fepi trotro agupi le ‘diyi kala dria si.*

Azita amburu Ugandani ‘bani otu eli 1995 si ri ‘du agupi ki okupia trotro. Drinia, azita gamete eleleru ri ni kaniku Local Governments Act (1997) si

ri le LC ma alea, memba na ma esele, alu ri ma ovu okuni⁴¹. Azita 'di le vini 'ba pa sopi 'ba ndu 'diyi ma pala 'diyi ma eselea alu ri ma ovu oku ni. Azita azi 'diyi ma eselea azita kansol okuni kaniku National Women's Council Act, eli 2015 si ri azini kansol okuni kaniku National Women's Council (Councils and Committees) Elections, Regulations, 2011 Act ri. Amuti UBOS ni ri ece kini Koluseni mudri ri ma alea (2016-2021) memba oku ru 'diyi ma esele 35%⁴² dika 'di ece ojata angiri 'ba ka o'bi esele 14% koluseni towi-zurisi. 'Ye i 'dini distrikti o'di 'diyi ma e'yo si a'dusiku oku ma kalafe fipi Kolusenia 'diyi fiki otuta lezu oku ma ombgo ezozu ri si. Drinia, supika Koluseni mudri-zuri ma alea ri ebi ovu okuni, dika grupu politikini gamete-a ku 'diyi ma drile iri 'diyi ebiki ovu okuni. Oku Komiti Kolusenia 'diyi ma driba diyi ma omgbo ni tutu. Komiti 28 Kolusenia 'diyi ma ogwo-ei yi ma eselea, 11 'diyi oku ki⁴³. Eli 2016 si, oku minista ru 'diyi ma esele andra 36% dika minista eleleru 'diyi ma esele oku ru 'diyi 30%, 'ba ka o'bi andra oko agupi ni ovuzu esele 64% vini 30% risi⁴⁴. Curu'do, eli 2019/2020 si, minista angiri oku ru 'diyi 10 (32%) dika agupi ru 'diyi 31 (68%) dika minista eleleru oku ru 'diyi 17 (35%) dika 49 (65%) 'diyi agupi ni⁴⁵.

Oku Kolusenia 'diyi ma kalafe Koluseni oromi (9th) vini mudri (10th) si ri ojani i esele 35% si ku⁴⁶. Ripoti oku vini agupi drice'ba ru 'diyi ma driari ece kini distrikti 146 'diyi ma eselea, ogwo ei oku ru 'diyi lu naa. Oku Kolusenia vini LC-a 'diyi woro otuta oku atizu fizu pari dricema ni 'diyi ma alea ri ma e'yosi.

Gamete Ugandaniri ni tro o'bizu oku atizu egata fezu azi paria vini politikia ra ti, oku vini agupi ecakini nga trotro ku. Kala gamete eleleru ri niria, e'yo 'di alu ri le; Drile 3,280 kansol distrikti ni 'diyi ma alea eselea, 1,364 yi okuni dika 'di esele 41.6%. Aluri le, kansala vini ogwo ei okuru minuspol-a vini jo-ago-a 'diyi ma esele endi eli 2016 si 41.9%.

41 UNDP, 2017:10; OAG, 2013:16

42 UBOS, 2017c: x

43 GoU-SDGEA, 2017:19

44 Ibid 26

45 Parliament of Uganda, 2020. <https://www.parliament.go.ug/page/cabinet-members-and-ministers-state>

46 Ibid 26

IAzi gamete ni 'diyi ma alea, oku drice'ba ru 'diyi ma kalafe were saaru dika azi nga e'yo 'di otuzu ri angiri. Azi'ba gamete ni 250,000 'diyi ma eselea, oku ru 'diyi lu esele 33%. Gamete ni tro o'bizu e'yo 'di ma azakozu ra ti, azi angiri gamete ni fe 'diyi woro mu agupi vu. Azi angiri 'bani fe okuni 'diyi drice'ba ma vutia 'diyi. Oku drice'ba ru 'diyi ma esele lu 34% dika azi 'diyi drice'ba ma vutia. Azi pari 209 'diyi ma eselea, oku 'duki lu pari 48 (23%). Aziba amboru munispol-a kaniku 'ba ni omvele Town clerk ru 'di vini CAO ma eselea, oku ru 'diyi lu esele 7.1% azini 8.6% dika 'di ku angu angiri dricama gamete eleleru 'diyi ma alea.

Politikia vini e'yo azi 'diyi ma alea, oku yi e'yo isu angiri dika e'yo 'diyi fe oku ecakini drice'ba ru ku ni. E'yo angiri ndeni fepi okuni agazu ecazu drice'ba ru ku ri e'yo o'bi ni robia 'bazu e'yo dria ma drilea ri i. Eri e'yo 'ba oku robia koko 'diyi ni ewaru. Ecetasi 'ba azi ka le pa so pari LC veleria NRM-a, eri robia ofe UGX 200,000 azini UGX 2,000,000 ika le pa so memba koluseni ru ria, dika amuti kalulu otupi kari ni kaniku Electoral Commission-a, 'ba lepi pa sopi drice'ba ru 'diyi robia ofe UGX 3,000,000 ra ka te oku karakara econi robia 'dipiri isu ku. 'Ba ka tro yi pe pa sozu kalulua ra ti, oku econi robia ayuzaru sawa kampeyini ri si ri su ku. Amuti ACFIM ni ri ece kini oku ni pa sozu memba Koluseni ru ria, robia were ndeni erini eco ayuri milioni 500. O'bi leki 'ba ma ofe yi ecozu kalulu 'bezu 'ba azi ni. Eri 'dini alio kari ma alea risi. Agu pa sopi ri ka ovu robia kokoru, drileba erini kalulu ndezu ri ni ovu were. Amuti politiki ni 'diyi obikini azita wudrukuruni vini kari ni lezu oku ma isuki drileba ecazu drice'ba ru trotro agupi 'be ri ku. Ani, mi isu kini oku politikia 'diyi ma kalafe were 'ba ka o'bi agupi 'beria. E'yo 'dini tuni oku elo a'dusiku oku Uganda-a 'diyi vu robia angiri agupi le yo. E'yo 'dini fe oku tukini pa kalulu-a agupi le ku.

O'bi ma egata drice'ba oku ru 'diyi ma dria ri onzi. Egata azi 'diyi engazu egata a'bia 'diyi vusi, oku azi 'diyi 'ye drinzasi pa sozu drice'ba ru dika azi 'diyivu robia kalulu ni yo. Agupi yi oku ne trotro afa ayuzaru dika yi oku ma rua ne geri onzisi. E'yo 'dini ani fe oku yi okpo-ako isu angiri muzu kalulu 'be drile. Drinia, sawa kalulu veleri ma alea ngiringiri angiri, 'ba ori

fe 'ba pa sopi 'diyi ma asia, 'ba kalulu ugu dika 'ba pa sopi 'diyi kalulu je o'bi vusi. Otuta te lezu oku ma ecaki drice'ba ru ri ni oku cailo-a robia koko vini embata koko 'diyi ku amve⁴⁷. Orodri oku drice'baru 'diyini isu 'diyi cakini oku cailo-a pa sopi kalulua 'diyi vu ku ngiringiri aku eselea ri si; yini eco afa su trotro agupi le ku ri si; angu pata oku awizi ru 'diyi vurisi vini alio oku ma eselea risi. 'Ba andrusi zita ozi otuta lezu oku ma ecaki drice'ba ru ri ma dria angiri oku ma kalafe ni ovu pari dricema ni ria were ri si⁴⁸.

Oku Uganda-a 'diyi leki:

- i. 'Ba ma fe okuni azi gamete ni 'diyi trotro agupi le. 'Dileri eco i'ye 'ba ka okuni drileba fe zozu trotro NDPIII ni le ri le geri embata vusi.
 - 'Ba ma obi e'yo azi fezu okuni vini zota fezu okuni azi paria indi ri ma vuti okposi
- ii. 'Ba ma oja geri kalulu 'bezuri; kalulu 'bani 'ba o'bini le ndeniri pezuri ma paria, 'ba ma pe 'ba dricema ecopi ra ri i. 'Di ni nga dricema kari ni ovuzu amuti politikini 'diyi 'be karakara ma azako: e'yo robia ayuzu politikia ri atrizu, kalulu jeza atrizu vini ngiringiri tualu ori feza o'bi ma asia ri atrizu indi. 'Dileri ni nga fe amuti politiki ni 'diyini agupi vini oku ecopi drice'ba ra 'diyi pe pa sozu kalulua. Ani, dricema ni nga eca cika.
- iii. 'Ba ma otu azita amburu kari ni eli 1995 ni ri ecozu distrikti ni okpo fezu kalulu otuzu. Distrikti alu alu ma pe oku alu vini agupi alu ecozu kalafe 'ba Koluseni-a ri omvizu cazu memba 292 ni ru. 'Di nga robia kari ni ayu e'yo Koluseni-a 'diyi ma azakozu ri omvi dika agupi vini oku ma kalafe ni nga ovu 50:50 trotro azita 'bani omvele Africa Charter on Democracy, Elections and Governance ri ni le ri le.

47 Ibid 7

48 Ibid 7

- iv. Ba ma fe embata vini atita okporu ni drice'ba oku ru 'diyini yini ecozu azi dricema ni ri 'yezu kililiru.
- v. Gamete ma edri robia vini atita amuti Uganda Human Rights Commission ru ri ni vini Electoral Commission ni ecozu embata fezu o'bini e'yo a-ata kari-a ri ma dria vini kalulu ma dria indi ecozu o'bi ma egata dricema oku veleri ma dria ri ojazu. Amuti iri 'diyi ma eciki ti amuti driwala oku vele 'diyi atipi 'diyi 'be ecozu yima embata vini driwala ma azakozu ecozu drileba isuzu trotro agupi 'be.
- vi. Amuti politiki ni 'diyi ma obiki azita wudrukuruni vini kari ni driwala okuni 'diyi ma vuti obipi 'diyi. Egata 'di ni nga oku ati ecazu drice'ba ru a'dusiku drice'ba yi tuni enga amuti politiki ni 'diyi ma alea.
- vii. 'Ba ma ede azita oku pa sopi kalulu-a 'diyi ma ageyi tezu e'yo agupi ni lezu yi enzazu ecozu yini okpo ako fezu sawa kalulu ni risi 'diyi. Amuti kaluluni Electoral commission ru ri ma ece geri yini ngazu oku ma ageyi tezu agupi lepi yi ayupi 'diyisi 'diyi kililiru.

OKU, ANGU VINI DRIWALA AFA ISUZA MA DRIA RI

E'yo oku vele, angu ni vini driwala afa isuzu ma dria ri otuta wudrukuru ni Sustainable Development Goals 1 ri ma alea: Alio ma de i teke-teke ra vini otuta 5 ri ma alea: oku vini agupi ma isuki orodri trotro dika 'ba ma fe okuni vini ezoanzi ni okpo indi.

E'yo 'bani le ne kala oku ni ovuzu driwala 'be ecazu angu vini afa ndundu ma e'i ru 'diyi ma eselea:

- *'Ba ma oja e'yo ecozu okuni driwala isuzu afa isuzu yisi vini ovuzu afa angu le vini afa azi 'diyile 'diyi ma drile ru, azakoma vini orodri robia ma kala 'diyi isuzu, afa fizu vini lonyi mungu ni fe 'diyi ayuzu trotro azita ni ece ri le.*

- *Eli 2030 ma isu de oku vini agupi, tutuni alioru 'diyi ma ovuki driwala 'be afa zota ejipi kala robia vurisi, ma isuki orodri azakoma ndundu ma alea, ma isuki afa angu le vini afa azi 'diyi le 'diyi yisi, ma fiki afa orodriru 'diyi, ma ayuki lonyi Mungu ni fe amani 'diyi, ma ayuki otuta o'di e'yo 'bapi ewakokoru 'diyi tualu atita kala robia vusi 'diyi indi.*

'Ba angu ma e'iru vini driwala isupi ecozu angu ayuzu ra 'diyi zota isu kala robia vurisi angiri dika yi okpo isu angiri. Azita angu ma dria kaniku Land Act (2010) otu geri 'bani ecozu angu isuzu, awazu vini ayuzu ra. Azita 'di ma kala 28 ni ri oga opendu oku ma rua ri ra⁴⁹ Kala 27 fe driwala okuni, anzini vini 'ba aco 'be 'diyini; drinia kala 39 ni ri oga 'ba familia diyi ni angu ozizu si de nga podi zini ima okuni kaniku agupi ni ma ti ku⁵⁰.

Ondata amuti UWONET ni 'ye eli 2018 si 'bani omve Gender assessment survey ru ri ece kini oku ma esele 39% distrikti 20 ma alea 'diyi vu angu yisi ni ci, 'ba ka o'bi agupi esele 73% 'diyisi ria. E'yo efupi ondata 'di ma alea 'diyi ejiki yi ondata Uganda National Household Survey (UNHS) eli 2016/2017 si ecepi kini oku eli 'be 15-49 angu 'be yisi 'diyi ma esele lu 31% 'ba ka o'bi agupi eli alu 'da ma alea 'diyi 'be, agupi ma esele 48%. Drinia ripoti eli 2016 si lezu oku vini agupi ma isuki orodri trotro Africa-a ri ece kini angu ma esele 23% ma karatasi ci dika 'diyi ma eselea, oku yi lu esele 5-26 % -(o'bizaru) dika osisia oku angu akua ri ma azi isupi 'diyi ma kalafe ecepi ni yo⁵¹. Obazu di ma dria, osisia angu ma isuta vini ayuta kala agupini vini okuni ri ma dria ni yo. Ani eca ewaru nizu azita 'dini azi ngaria killiliru kani yo. E'yo agupi vini okuni ovuzu angu e'iru ri ma dria, e'yo 'bani isu ri ovuni angiri tu ku.⁵²

'Ba ma esele 72% yi azi nga nyaka ofuzu amvua dika 'diyi ma eselea, oku ma kalafe ca esele 80% te oku angu e'iru 'diyi lu esele 25.5%⁵³.

49 GoU-SDGEA, 2018:20

50 (OAG, 2013:16).

51 Ibid 33

52 Ibid 33

53 Ibid 21

E'yo 'di atizu, ondata azi 'diyi⁵⁴ eceki kini okuni tro ovuzu angu ma e'iru ra ti, agupi yi okpo fe angu nderi ayuzu ni. Azo Covid 19 eza e'yo 'di drile-drile; 'ba odro oku angu driasu dika ngiringiri angu ma dria ri idri i saaru.⁵⁵ Robia 'bani ai duani-a ri vini oku angiri tu.

Ani eri eca yini ewaru ngiringiri angu ma dria ri ma kesi ndezu geri duani-a si. Sawa duani ni 'du kesi lizu ri ezu dika eri oku ma sawa azi akua vini yima afa ndazu ri nya angiri. Sawa azi 'diyisi, 'ba oku obe robia si kaniku 'ba yima asia ori fe yini ecozu e'yo angu ni 'diyi kuzu ja. Ani oku karakara yi asi nze kesi 'diyi ma driasu te.

E'yo oku amvu 'yapi cailo-a vini tojari ngapi tawunia 'diyini isu ewaru kaki ovu angu ma e'iru ku 'diyi asikini 'bani yini angu ogazu ayuzarurisi ku; yima ejele kaniku 'bapi agupi ru 'diyi ecoki vini yi oga afa efupi amvu alea 'diyi ayuzu ra dika 'dini yima edri elo indi kala nyaka mukeri nyazurisi. E'yo oku yi ezapi angiri ri, kaki mu loni ai, 'ba oga yini si a'dusiku karatasi anguni ri ni ovuni yima ru si ku.

Ngiringiri angu ma driari dika geri 'bani okuyi ma azakozuri: Azita odu ni ri eceni geriko yini ecozu ngiringiri efupi angu ma dria yini lezu odu enzezu alenia ri ma dria ekile ngiringiri efupi angu suru ni ri ma dria ri le ku. Amuti odu enzepi 'diyi kaki e'yo angu jezu ri de agupi 'be, oku isukini orodri alenia ku a'dusiku agupi yi e'yo dria aku eselea si ri ma drile ru ni.

54 UWONET, 2015:16)

55 Position Paper on Gender and Equity Issues and Interventions for FY 2021/22

Oku Uganda ni 'diyi leki:

- ➡ 'Ba ma li musoro oku amvu azi ngapi vini afa edepi afa engapi amvua 'diyi ma dria ri ra.
- ➡ 'Ba ma ayu azita angu ma dria 'bani si eli 2013 si ri dika 'ba ma otu kala 40 azita amburu angu ma dria kaniku Land Act ma alea ri ra.
- ➡ 'Ba ma ayu azita ecozu e'yo 'bani 'ba odrozu angu ma drias, angu pazu vini angu e'ai ofezu kilili gamete ka le yima angu ayu 'diyi.
- ➡ 'Ba ma isu geri robia okuzu okuyini ecozu angu vini afa azi 'diyi jezu yini indi.
- ➡ Eli 2026 ma mu ca de kesi duani-a 'diyi omviki yi engazu esele 18% cazu esele 10% 'bo.
- ➡ 'Ba ma ofu azita aje ni vini ereta ni 'bani omve Marriage and Divorce Bill (2009) ru ri ayuzaru a'dusiku eri nga e'yo afa isuzu tualu oku pima eselea agupi 'be ri ma e'yo ma azako yini yi 'duria, yini ovuria tualu vini yini yi ereria indi.
- ➡ 'Ba ma fe okuni loni engazu Uganda Development Bank-a oku amvu azi ngapi 'diyi atizu loni isuzu aje weresi.

'Bani ecozu e'yo dri towi 'diyi 'yezu, yima vuti obizu vini e'yo oku ni le 'diyi isuzu, le 'ba ma ne e'yo ndundu oku vini ezoanzi ma edri elopi ecozu oku vini agupi 'bazu trotro 'diyi ci. Alenia

- **Oku ma isuki drileba afa o'di o'duko alezu vini embata isuzu kaniku ICT ru 'diyi ayuzu ndi:** Wudrukuru andrusi ri ni i ojaria kala o'duko alezu mbeleru oli alea 'diyisi te 'ba ku oku vile tutuni afa dria ekile simu le 'diyi ma ayuzasi. Ani, oku ecokini azakoma ekile robia ojiza oli aleasi ri le, embata edri ma dria rile, embata sukulua vini drileba azi vele 'diyi le 'diyi isu ku. E'yo oku ogapi drileba 'di isuzu 'diyi ma eselea; azakoma 'diyi ma isuta ni, aje ni, onita azakoma 'diyi ma dria 'diyi vini onita ecozu afa nde 'diyi ayuzu e'yo kokoru ri i.
- **E'yo a'bia onzirikanya 'diyi:** Diyi fe 'ba oku ne geri onzisi, opendusi dika oku yi candi nya edri ma kala a-azu o'bi eselea ri si vini politikisi indi.
- **Angu mile i ojapiri:** Angu mile i ojapiri ni fe 'ba opendu 'ye oku ma rua, eri edri aku eselea ri elo, 'ba ani azi robia ejipi 'diyi avi, 'ba aku ku angu cika ni ndazu a-azu, alio ni ifi, 'ba 'ba ada ozi robia isuzu, ngiringiri ni i edri, 'ba oku ayu robia si, abiri ni 'de dika afa ayuzaru 'diyi eca ewaru⁵⁶.
- **Anyambolo:** E'yo 'bani robia ayuzu e'yo ndu 'yezu ri anyambolo ma geri aluri dika ero zota oga oku ma eselea saaru. Ani oku ecokini eca trotro agupi 'be ku.
- **Asianzuru vini ageyi tema:** Ngiringiri kari ma alea ri ni oku vini ezoanzi ma edri elo saaru dika eri opendu oku ma rua ri edri. A'dia, oku yi asianzuru onvi ni te mi isu kini 'ba neni atita yini fe 'diyi ku⁵⁷.

⁵⁶ Ibid 8

⁵⁷ <https://peacekeeping.un.org/en/promoting-women-peace-and-security>

'Ba le:

- ➡ 'Ba ma oja azita azi pari ndundu ma alea 'diyi ecetasi, 'ba ma omvi musoro afa ekile simu le vini o'duko feza oli aleasi kaniku internet ma dria 'diyi okuyini ra a'dusiku ajeni oga okuni azakoma 'diyi ayuzu ni.
- ➡ 'Ba ma 'ba e'yo oruleru 'diyi woro e'yo okporu towi 'diyi ma alea indi.
- ➡ 'Ba ma isu geri e'yo yi 'yepi ya 'diyi ma azakozu ecozu candi yini eji oku ma dria 'diyi omvizu vini ecozu orodri oku vini agupini atita fezu trotro 'diyi isuzu kala woro ma alea. Ecetasi 'bani robia kari ni ba ye ayu eli vusi ri oturia, robia azi ma ovu e'yo 'dile 'diyini kala ci.

1. Position paper on gender and equity issues and interventions for FY 2021/22 by The civil Society Budget Advocacy Group (CSBAG)
2. <https://www.newvision.co.ug/news/1526966/police-records-6000-defilement-cases-months>
3. Report on women, gender equality and climate justice (2017/2086(INI)) –The European Union
4. <https://www.mckinsey.com/featured-insights/diversity-and-inclusion/ten-things-to-know-about-gender-equality>
5. UWONET, final gender assessment report ,2018
6. Uganda Bureau of Statistics (2017). Uganda National Household Survey 2016/17
7. NPA (2015c) *“The Second National Development Plan (NDPII) 2015/16 – 2019/20”*. National Planning Authority (NPA), Kampala.
8. UBOS (2017d): *“Uganda Demographic and Health Survey”*. UDHS 2016 survey report. Uganda Bureau of Statistics (UBOS), Kampala.
9. UWONET (2015): *“A Civil Society Gender Issues’ Paper Towards the Second National Development Plan (II) 2015/16–2019/20: Proposed Priorities and Interventions”*. A policy advocacy paper under the NPA - UN Joint Programme on Gender Equality. Uganda Women’s Network (UWONET); Kampala
10. UBOS (2014): *“Uganda National Household Survey 2012/13”*. UNHS 2012/13 survey report. Uganda Bureau of Statistics (UBOS), Kampala.
11. NPA (2014): *“Harnessing the Demographic Dividend: Accelerating Socioeconomic Transformation in Uganda”*. National Planning Authority (NPA), Kampala.

12. WOUGNET (2015): *"Final Report for the GEKS Uganda National Assessment"*. Gender Equality in Knowledge Society Research 2015. Women of Uganda Network (WOUGNET); Kampala.
13. UWONET, CEWIGO, FOWODE, ACFODE & WDN – UG (2016): *"National Women's Manifesto 2016 to 2021"*. Kampala.
14. MoGLSD (2016a): *"National Action Plan on Elimination of Gender Based Violence Uganda (2016-2011)"*. Ministry of Gender, Labour & Social Development; Kampala.
15. GoU-SDGEA (2018): *"Annual Report of the Republic of Uganda on the Implementation of the Solemn Declaration on Gender Equality in Africa in 2017"*. A Republic of Uganda (RoU) progress tracking annual report on the Solemn Declaration on Gender Equality in Africa (SDGEA); Kampala.
16. UNDP (2017): *"Promoting Gender Equality and Women Empowerment: Our Journey 1988– 2017"*. United Nations Development Programme (UNDP); Kampala.
17. OAG (2013): *"Report on Government's Efforts to Achieve Gender Equality."* Office of Auditor General (OAG), Kampala
18. UBOS (2017c): *"Women and Men in Uganda Facts and Figures 2016"*. Uganda Bureau of Statistics (UBOS), Kampala
19. GoU-SDGEA (2017): *"Annual Report of the Republic of Uganda on the Implementation of the Solemn Declaration on Gender Equality in Africa in 2016"*. A Republic of Uganda (RoU) progress tracking annual report on the Solemn Declaration on Gender Equality in Africa (SDGEA); Kampala.
20. Atumanya, P., Sendagire, C., Wabule, A., Mukisa, J., Ssemogerere, L., Kwizera, A., and Agaba, P. K. (2020). Assessment of the current capacity of intensive care units in Uganda: A descriptive study. *Journal of Critical Care*, 55, 95-99
21. UNCEF, 2020; Going beyond monetary poverty. Uganda's multidimensional poverty profile.

22. Government of Uganda-2011 Guidelines for designation, establishment and upgrading of health units; Ministry of Health UBOS 2017 ; National Governance, peace and security survey report).
23. UNDP 2020; Socio economic Impact of Covid 19;Uganda Brief
24. The Lancet. Championing good health for people with disabilities. Lancet. 2011.
25. Devkota HR, Murray E, Kett M, Groce N. Healthcare provider's attitude towards disability and experience of women with disabilities in the use of maternal healthcare service in rural Nepal. Reprod Health. 2017;
26. Arya Shah, Lydia Wheeler, Kristen Sessions, Yusufu Kuule, Edwin Agaba, Stephen P. Merry , 2017; Community perceptions of mental illness in rural Uganda: An analysis of existing challenges facing the Bwindi Mental Health Programme.

[illegible]

[illegible]

With support from:

Uganda Women's Network

Plot 710, Block 216, Mirembe Close

Bbuye-Kigowa, Ntinda, Kampala

P. O. Box 27991-Kampala, Uganda

Phone: +256 414 286 539,

Email: info@uwonet.or.ug

Website: www.uwonet.or.ug

Facebook: <http://www.facebook.com/uwonet>

Twitter: @uwonet

ISBN 978-9970-9940-5-2

9 789970 994052